

پژوهشنامهٔ ادب حماسی، سال هجدهم، شمارهٔ دوم (ویژه‌نامه)، پیاپی ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۲۸۷-۳۲۳

تحلیل متن‌شناختی نسخ خطی حمله حیدری باذل و انواع تکمله‌های آن (و تبیین گونهٔ حمله‌سرایی بر مبنای روی‌کرد انواع)

فرزاد قائمی*

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانش‌گاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۰

چکیده

حملهٔ حیدری باذل مشهدی، اثری است که در ادبیات حماسی فارسی، بیش‌ترین کمیت و تنوع نسخ را پس از شاهنامهٔ فردوسی دارد. در این جستار، با بررسی ۱۰۰ نسخه حمله، به معرفی چند تکملهٔ جدید و تعیین میزان و ترکیب تکمله‌های این متن و سپس طبقه‌بندی پیکرهٔ متنی تحقیق، بر مبنای روی‌کرد انواع ادبی، در پنج رده پرداخته‌ایم. بر مبنای روی‌کرد نقد متنی مشخص شد، نسخ حملهٔ حیدری باذل، به علت سبک هندی سراینده و کاربرد آیینی متن در حمله‌خوانی، بر خلاف عموم آثار ادبی کلاسیک، در طول زمان، به جای الحاق و افزایش ابیات، متحمل اسقاط و حذف ابیات شده‌اند؛ به جز انتهای نسخ که تکمله بدان‌ها افزوده شده است. بر مبنای طبقه‌بندی انواع نیز، گونهٔ حمله‌سرایی این‌گونه تعریف شد: حمله‌سرایی، در سطح کلان، ذیل ژانر حماسهٔ ثانویه دینی، و زیرژانر حماسهٔ ادبی، با کارکرد حماسهٔ زبان تبیین شد. هم‌چنین از حیث محتوایی در شمار منظومه‌های حماسی تاریخی با دو گونهٔ حماسهٔ تاریخی محض یا حماسهٔ تلفیقی تاریخی - عامیانه محسوب شد که از حیث رابطه با متن معیار (حملهٔ باذل) سه زیرگونهٔ تکملهٔ باذل، نظیره‌سرایی بر باذل و ترجمهٔ حمله را شکل داده‌است.

واژگان کلیدی: حملهٔ حیدری، باذل مشهدی، حمله‌سرایی، حماسهٔ دینی، نسخهٔ خطی.

* . ghaemi-f@ferdowsi.um.ac.ir

۱- مقدمه

بیش از هزار نسخهٔ حمله در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. نسخ حملهٔ حیدری از حیث تنوع و کمیت بالا، با هیچ متنی در ادبیات حماسی فارسی، غیر از شاهنامهٔ فردوسی قابل مقایسه نیست (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۰۵/۸-۱۰۰۸؛ ۱۳۶۱: ۲۷۷۵/۴-۲۷۷۶؛ استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۴/۲-۸۴۶). کثرت نسخ این متن و تنوع بالای نسخ، گواه اهمیت کاربرد این اثر نسبتاً متأخر در قلمرو حیات زبان فارسی در سه‌سدهٔ اخیر بوده است؛ در حدی که تعبیر «مهم‌ترین منظومهٔ حماسی فارسی پس از شاهنامه» بر پایهٔ «میزان روی کرد مخاطب» بدان، غلط نتواند بود.

علاوه بر کمیت بالای نسخ، از حیث «میزان تقلید از اثر» نیز حمله پس از شاهنامه دومین متن است. شهرت عالم‌گیر سراینده (بازل)، انگیزهٔ تکمیل و تقلید از آن را شکل داده بود. بالاخره، «کاربرد آیینی» متن، برای مراسم حمله‌خوانی در ایام رمضان و لیالی قدر، به‌ویژه در بزرگداشت شهادت امام علی (ع)، عاملی دیگر بود که نقش تعیین‌کننده در استنساخ بالای این متن در قلمرو زبان فارسی در ایران، افغانستان، پاکستان و هند داشت.

گلچین معانی، اولین کسی بود که به تکمله‌نویسی بر باذل و انواع اشاراتی داشت (گلچین، ۱۳۴۶: ۳۱۸-۳۱۶/۷؛ ۱۳۴۶: ۱۹۸). دیگر فهرست‌نویسان نیز، بدون دیدن مستقیم متون، تنوع حمله‌ها را به گواه اسامی مندرج در چند نمایهٔ مشهور گزارش کرده‌اند (منزوی، ۱۳۶۱: ۱۹۶۷/۴-۱۹۶۸؛ استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۳/۲ و ۸۴۷؛ عباسی، ۱۳۶۵: ۲۵۴). پس از گلچین، آثار متنوعی دربارهٔ حمله‌ها منتشر شده است: از جمله دو تألیف مختصر کاشفی‌خوانساری در معرفی عمومی حماسه‌های مذهبی و مقالاتی از عبداللهی کچوسنگی، طاهری‌بزرگی و به‌ویژه مقالهٔ جامع حسن ذوالفقاری در مورد فهرستی از حمله‌ها و تکمله‌های آن‌ها که تا امروز کامل‌ترین است (ر.ک: فهرست منابع). هم‌چنین تحقیقاتی از دیگر پژوهش‌گران در مورد حمله باذل یا راجی و برخی جنبه‌های محتوایی یا سبکی این متون منتشر شده است؛ پژوهش‌هایی که روی کرد توصیفی و محتوایی داشته، یا حداکثر به مقایسهٔ شاهنامه و حمله‌حیدری پرداخته، یا گزارشی از منابع، به واسطهٔ فهرست‌های کتابخانه‌ها یا فهرس جامع‌ی چون دنا و فنخا ارائه کرده‌اند، بررسی مستقیم نسخ متن حمله تا امروز مکتوم مانده است. این جستار می‌کوشد، پیکرهٔ متنی تحقیق را برای اول‌بار از نسخ حملهٔ حیدری و متون مرتبط فراهم کند. در این جستار، ابتدا برشی از ابیات متن حملهٔ باذل، در دو مرحله، بازسازی شده است که دامنهٔ تغییرات بین ضبط‌های نسخ در ارتباط با عنصر «زمان» تحلیل شود. در بخش دوم،

ضمن بررسی متن‌شناختی حدود ۱۰۰ نسخه از حمله حیدری، مجموعه این نسخ در دو بخش تقسیم شده و ضمن حصول شاخص‌های هر یک از دو بخش، در گام سوم، این بخش‌بندی متنی، در ارتباط با انواع حماسه فارسی تحلیل می‌شود.

۲- روی‌کرد نقد متنی و طبیعت باژگون نسخ حمله در نسبت با زمان

نسخ حمله باذل، به ویژه در پایان، به اوج «واگرایی» نسبت به هم می‌رسند. هر چه در این نسخ به سمت ابتدای استنساخ متن پیش می‌رویم، نسخ با هم هم‌گرایی پیدا می‌کنند. دلیل این وضعیت، ناتمام ماندن متن اصلی در خامه مؤلف است که وارثان سنت حمله‌سرایی را جذب انگیزه تکمیل متن ناقص کرده است. در این بخش، تنوع واریانته‌ی نسخ را تحلیل خواهیم کرد. برای این که بتوانیم نتایج این قیاس بین نسخ را در نسبت با طول زمان تحلیل کنیم، بخش منتخب را در دو مرحله تحلیل می‌کنیم:

۲-۱ بررسی نسبت واگرایی نسخ با زمان در نمونه ابیات

در مرحله اول از نسخ متأخر متن، دو نسخه را که به هر دلیل، تشخیصی در میان انبوه نسخ متن داشته باشند، انتخاب کرده‌ایم و بخشی بر پایه این دو نسخه بازسازی می‌کنیم. در مرحله دوم، قدیم‌ترین نسخ متن را انتخاب کرده، بر مبنای آن‌ها همان بخش مرحله اول را مجدداً با روی‌کرد نقد متنی بازسازی می‌کنیم. با قیاس این دو تجزیه-تحلیل، در نسبت با متغیر «زمان»، روشن می‌شود که نمای کلی سیر تطور نسخ متن، از حیث ساختاری (برآیند شکل و محتوا) چگونه بوده است.

بخش انتخابی برای بازسازی، ابیات آغازین سروده باذل است. علت انتخاب این بخش، شباهت بالاتر نسخ در سمت آغاز متن است تا دامنه تنوع‌ها محدود شود و در ضمن اهمیت آغازینه اثر باعث می‌شود، نتایج بررسی قابلیت تعمیم بیش‌تری به کل نسخه داشته باشند. آغاز نسخ حمله حیدری باذل مشترک است و با تحمیدیه معروف او که تحت تأثیر تحمیدیه دیباچه شاهنامه فردوسی سروده شده است، شروع می‌شود. در ادامه، این تحمیدیه در دو مرحله، مرحله اول در نسخ متأخر شاخص و در مرحله دوم در کهن‌ترین نسخ موجود بررسی خواهد شد.

۱-۱-۲ نسخه متأخر

برای بخش اول دو نسخه شاخص انتخاب شده که هر کدام دلیلی برای تفرّد نسبت به دیگر نسخ دارند. با توجه به کاربرد حمله حیدری در مراسم آیینی و اهمیت آن در بین عموم و عدم تعلق آن به زمینه اشرفی ادبیات دیوانی فاخر، نسخ موجود از حمله حیدری، عموماً تهذیبی ندارند؛ حتی عمدتاً مجدول نیز نیستند یا حاوی جداول بسیار ابتدایی‌اند. جنس اوراق و کیفیت تجلید و تصحیف نیز گویای ارزش مادی پایین نسخ است و کم‌تر از ۱-۲ درصد نسخ، تصاویر و تذهیب‌های قابل توجهی دارند. یکی از مهذب‌ترین نسخ حمله باذل، نسخه مصور کتابخانه ملی فرانسه با شماره ثبت ۱۰۳۰، مورخ ۱۲۲۳ق.، است که در بین نسخ شناسایی شده بیش‌ترین حجم ابیات را داراست، زیرا در کنار تکمله‌های رایج، بخشی از حمله راجی نیز بدان افزوده شده‌است. سبک هندی مینیاتورهای کتاب نماینده هنر گورکانیان هند است. نمونه‌ای از تصاویر و تهذیب‌های نسخه ارائه می‌شود:

۱ - علاوه بر این نسخه، در ۱۰۰ نسخه پیکره، تنها دو نسخه مک‌گیل و رضاعباسی، مصور و مهذب بودند.

تصویر ۱- نمونه تصاویر نسخه مصور حمله حیدری مورخ ۱۲۲۳ق. کتاب‌خانه ملی پاریس
با شماره ۱۰۳۰.

نسخه دوم منتخب از نسخ جدید، اولین چاپ سربی حمله حیدری در ایران، توسط چاپ‌خانه برادران علمی است. این چاپ محصول یک تصحیح یا ویرایش انتقادی نیست؛ بل که رونویسی از روی نسخه‌ای خطی است که به روایت ترقیمه نسخه چاپی، در تاریخ ۱۲۵۹ق. به قلم کاتبی به نام محمدنصیرالدین در محال تفریش (تفرش) تحریر شده بود و چون مبنای اولین چاپ اثر در ایران شده، قابل اعتماد قلمداد می‌شده است.

بدین ترتیب، تشخص این دو نسخه قرن سیزدهمی مزبور این است که یکی از مفصل‌ترین و مهذب‌ترین نسخ موجود بوده، دیگری نسخه‌ای است که توسط ناشر معتبر وقت در حوزه طبع کتب ادبی کلاسیک، به عنوان مبنای اولین چاپ رسمی اثر در ایران انتخاب شده است. بر مبنای مقایسه زمان استنساخ دو نسخه، نسخه قدیم‌تر اساس و جدیدتر بدل تصحیح قرار گرفت (اساس: پاریس و بدل: علمی که با شناسه ب در پانوشت درج شده است). نسخه اساس، در شمار نسخ دیوانی است که در دوران حمایت از این آثار در هندوستان اواخر عصر گورکانی، به قلم کاتبان و نگارگران توانا خلق شده است. لیکن نسخه بدل، یک نسخه معمولی متأخر است که بر حسب زمان کتابت، در دوره فتح‌علی‌شاه در شهری که شواهدی برای

حمایت از ادبیات دیوانی در آن موجود نیست، تحریر شده است. در ادامه، تحمیدیۀ باذل بر مبنای این دو نسخهٔ متأخر بازسازی و سپس تحلیل شده است:

به نام خداوند بسیار بخش	خردبخش و دین بخش و دیناربخش
همه کام دنیا و دین، کردگار	از این هرسه نعمت نمود آشکار
خرد داد تا چشم جان ^۱ واکنی	که در آفرینش تماشا کنی
بینی ز روی زمین تا سپهر	ز هر ذره‌ای تا درخشنده مهر
به هر نقش کآید تو را در نظر	فزایند یقینت ^۲ به دل بیش تر
ز هر کار گیری شمار ^۳ جدا	بینی چه‌ها کرده نام ^۴ خدا
عناصر، موالیید کردن پدید	وز آن، آفریدن، سبیه و سفید ^۵
سپهر آفرینی؟ کرم گستری ^{۱۰}	به تن جان دهی، جان و تن پروری
نمودن ^{۱۱} مه و مهر را منتخب	یکی، بهر روز و یکی، بهر شب
جهان از ^{۱۲} شب و روز آراستن	گه ^{۱۳} آن را فزودن، گهی کاستن ^{۱۴}
به هر حال ^{۱۵} دادن، دگرگون ^{۱۶} اثر	گهی سرد خشک و گهی گرم و تر

۱ - ب: کار.

۲ - ب: که در قدرتش چشم ودل.

۳ - ب: در این.

۴ - ب: ز.

۵ - ب: یقینش.

۶ - ب: شماری.

۷ - ب: صنع.

۸ - بیت در ب بعد از بیت ۱۲ آمده است.

۹ - ب: سما آفرینی.

۱۰ - ب: زمین گستری.

۱۱ - ب: نموده

۱۲ - ب: بر

۱۳ - ب: که.

۱۴ - ب: که آراستن.

۱۵ - ب: جای.

۱۶ - ب: به هر کوی.

به هر موسمی از خزان و بهار
 چنین دیگر آلا و نعمای او
 به هر صنع که اندیشه‌ات بر خورد^۲
 وزان پیی ببری آفریننده را
 نباشی چو حیوان در ادراک، سست
 که بی نقش بند این همه نقش نیست
 نیاید دُولی از خرد این بیان
 پیمبر فرستاد و پیغام کرد
 به نور یقین دل برافروختت
 طریق سلوکت نمود از کرم
 بد و نیک را با تو یک یک شمرد
 ره راست را کرد از کج جدا
 ره راست را تا به جنت رساند
 ره کج به سوی جهنم گماشت
 چه محتاجیت داد و بی‌زادیت
 چو نجوهر پدید آورید از کرم
 نمودن عطا، گوهر بی‌شمار^۱
 که عقل است عاجز ز احصای او
 بسنجی به میزان عقل و خرد
 که بی‌صانعی نیست صنعت روا^۳
 بدانی از آن نقش‌های درست
 چنین نقش‌بندی پرستیدنی‌ست^۴
 که باید پرستیدن او را چه‌سان^۵
 یکی رسم بنهاد و «دین» نام کرد
 پرستیدن خویش آموختت^۶
 که باشند زین‌گونه در حق هم
 تو را عذر نادانی از لب سترد
 وز آن هر دو ره کرد آگه تو را
 خوشی‌های آن راه را بر تو خواند
 بدی‌های او آئیز پنهان نداشت
 از آن رنج هم داد آزادی‌ت
 که باشد وجودت از آن محترم

^۱ - این بیت و بیت بعد در ب موجود نیست، به جای آن بیت ذیل هست: تعالی چه حکمت چه دانایی است /

به هر کارش این چه توانایی است.

^۲ - ب: که اندیشه بهر خرد (قافیۀ غلط!).

^۳ - ب: ورا.

^۴ - ب: پرستنده نیست.

^۵ - ب: نباید.

^۶ - ب: چنان.

^۷ - این بیت و بیت بعد در نسخه ب موجود نیست.

^۸ - ب: بر.

^۹ - ب: همه.

^{۱۰} - ب: دو.

یکی هم چو مهر و یکی هم چو ماه
 به چشم تو دادش چنان آعتبر
 بیوشی بنوشی ببخشی به غیر
 چو شد داده زاد و نموده طریق
 به دست تو داد اختیار تو را
 کنون پیش فهمیده، بگذار گام
 اگر پاگذاری به راه سقر
 که هر منزلی راست راهی جدا
 نمودم ز احسان و لطفش بیان
 چه گویم ز ذاتش که آگه نیم
 دگر از صفاتش کنم ابتدا
 در این جا مرا جای گفتار نیست
 همان به کز این حرف بندم زبان
 نخست آفریننده عقل آفرید
 به رحمت نظر کرد بر عقل پاک
 بفرمود پس عقل را کردگار
 به من روی کن راه فرمان نوشت
 بفرمود پس کردگار و دود

ضیابخش شب‌های روز سپاه
 که یابی از آن اعتبار، اقتدار
 رسانی به درماندگان نفع و خیر
 به سان خرد رهنما و رفیق
 بگفت: «بهر ره که خواهی درآ
 که عذر تو لنگ است و حجت تمام^۴
 گمان^۵ به جنت رسیدن مبر
 ز یک ره رسیدن نشاید تو را^۶
 به توحید جرأت ندارد زبان
 چو دهری و زندیق گمراه نیم
 چه گویم که باشد به وصفش سزا
 به از راستی هیچ کردار نیست
 کنم وصف مخلوق او را بیان
 برای بنی آدمش برگزید
 چه لطف است حق را بر این مشت خاک
 که او جوهر پاک کامل عیار
 بگفتش که برگرد در دم به کشت
 که ای بی‌بها در بحر^۸ وجود^۹

۱ - ب: آفرید.

۲ - ب: چنین.

۳ - ب: چو دادت ره و هم نمودت.

۴ - بیت در ب موجود نیست.

۵ - ب: گمانت.

۶ - این بیت و دو بیت بعد در ب موجود نیست.

۷ - ب: در این ره مرا پای رفتار.

۸ - ب: بهر.

۹ - دو بیت بعد در ب موجود نیست.

به حق خدایی و یکتایی‌ام	به جاه و جلال و توانایی‌ام
که چون تو دگر گوهر بی‌بها	نیاید به سلک وجود از خفا
تو را آفریدم به قدرت تمام	جهان را به دست تو دادم زمام
بد و نیک از بنندگان بنگرم	ز تو جمله کردارها بشمرم ^۱
کند بنده‌ای گر خطا یا صواب	تو باشی معاقب، تو باشی مُثاب
ز هر کس هر آنچه آید اندر جهان	به قدر تو باشد مکافات آن
کنون با تو ای صاحب عقل و هوش	یکی حرف دارم به من دار گوش
دمی آدست خود از خرد آبر مدار	به او کار دنیا و دین واگذار

(۵۳ بیت بر مبنای نسخه پاریس با درج ۵۳ تفاوت متنی با نسخه علمی در پانوشت)

در قیاس ۵۳ بیت بین نسخه قدیم‌تر الف با ب، بخش متناظر در نسخه جدیدتر ۴۲ بیت دارد. ۱۲ بیت وجود دارد که در اساس مذکور بوده، در بدل وجود ندارد و متقابلاً در بدل تنها یک بیت هست که در اساس نیست. به طور متوسط در هر بیت، بین این دو نسخه که تنها نیم‌قرن فاصله زمانی دارند، یک ضبط متفاوت موجود است؛ تفاوتی که برای متنی که اصل آن متعلق به قرن دوازده است، بسیار بالاست و از تنوع بالای واریانتهای متن در نسخ گواهی می‌کند؛ این سطح از تنوع در نسخ متون معروف یافت می‌شود. از هر ۳۰ ضبط متفاوت نیز تنها یک مورد تفاوت، محتمل ضبط دشوارتر (اصیل‌تر) در نسخه بدل بوده است و کیفیت بقیه ضبط‌ها در نسخه اساس ارجحیت و اصالت بیشتری دارد. تعداد ابیات، عکس این فرایند است و نسخه اقدام ابیات بیشتری (حدود ۲۰ درصد) از نسخه جدیدتر دارد؛ در حالی که معمولاً نسخ جدیدتر، ابیات الحاقی بیشتری دارند.

در توجیه تناقض فوق‌الذکر باید گفت، ابیات اضافه نسخه قدیم‌تر (که گاه ضبط‌های دشوارتری نیز دارند: مثل بیت ۱۳: آلا و نعماً و احصاً) نه الحاقی که ابیات اصیلی بوده‌اند که در اقدام نسخ حمله نیز عمدتاً وجود دارند (در بخش بعد خواهیم دید). این ابیات، در نسخ جدیدتر بعضاً با هدف تلخیص و تقلیل حجم کنار رفته‌اند.

^۱ - دو بیت بعد در ب موجود نیست.

۲ - ب: ولی.

۳ - ب: کرم.

حال بعد از این نسخ قرن ۱۳، باید دید، اقدام نسخ حمله باذل، چه کیفیتی، در قیاس با نسخ جدید دارند.

۱-۱-۲ نسخ متقدم

در گام دوم، چند نسخه کهن حمله حیدری انتخاب شده، با روی کرد نقد متنی، بررسی شدند. بیشترین نسخ حمله حیدری در ایران در دو کتابخانه ملی و آستان قدس موجود است. نسخ کتابخانه ملی که عمدتاً از اقصی نقاط ایران مجتمع شده‌اند، غالباً متعلق به سده دوازده، سیزده، حتا چهارده‌اند. در کتابخانه آستان قدس نیز با وجود نسخ متأخر، به علت تهیه مجموعه‌ای از نسخ باارزش از هند در دو دهه اخیر (مجموعه مهدی‌خواجه‌پیری) نسخ کهن بیش‌تری یافت می‌شود.

قدیم‌ترین نسخه کتابخانه ملی، نسخه‌ای با شناسه ۲۳۴۱۷۵۸ است که کاتبش، محمدحسین‌ابن‌محمدشریف، در ۱۱۷۵ق. در ترقیمه به سه جلدی بودن نسخه مادر اشاره مهمی داشته، می‌نویسد: «میرزا محمد رفیع این کتاب را به سه جلد، جلد اول ۱۲ هزار بیت، جلد دوم ده هزار بیت، و جلد سوم هشت هزار و سی و شش بیت و مجموعاً سه جلد را در سی هزار و سی و شش بیت کتابت نموده است.» (برگ ۶۲۵)

نسخه قدیم دیگر کتابخانه ملی، با شناسه ۸۱۷۶۱۱، در ۱۱۹۲ق. کتابت شده، ابیات باذل را در ۲۸ هزار بیت مضبوط داشته، در ادامه، واسطه نجف را در ۵۶۰ بیت و تکمله میرفندرسکی را در ۵۲۰۰ بیت دارد. از این دو نسخه، با شناسه ل و م یاد خواهد شد.

در بین نسخ آستان قدس چهار نسخه باارزش و قدیمی دیده می‌شود: نسخه ۴۱۰۰۸، حمله باذل را در ۲۸ هزار بیت بدون تکمله داشته، در قصبه پرجا از کوسرکاری هند، برای یکی از امرای محلی گورکانی به نام خان عالی‌شان نظرعلی‌خان به تاریخ ظهر یکشنبه غره رجب ۱۱۷۶ق استنساخ شده است. نسخه مفصل بعدی، نسخه ۲۷۶۳۱ a، علاوه بر ابیات سروده باذل، به عنوان تکمله، یعسوب‌نامه ۸ هزار بیتی و در پایان بحر طویل منثوری موسوم به «درویش خاکی» و جدول اسماء الهی و چند مخمس و مدیحه علوی است که کاملاً نماینده آرای شیعیان غالی و تصوف شیعی علی‌اللهی در فرقی چون نعمت‌اللهی و نوراللهی است و ترقیمه ۱۱۵۹ق. را دارد، یعنی متعلق به سه دهه پس از مرگ باذل است.

دو نسخه دیگر نیز در آستان قدس رضوی نیز متعلق به همین دهه پنجاه سده یازدهم موجود است: نسخه ۷۱۲۶ با تاریخ کتابت ۱۱۵۴ق. بدون تکمله، با اندکی ابیات برافزوده، و

اقدام نسخ موجود، نسخه ۵۵۰۶۶۵ است که متن باذل را همراه یک تکمله ۵۰۰۰ بیتهی ناشناخته در سال ۱۱۵۲ق. کتابت کرده است، پس نسخه اقدام است که از آن به الف، از نسخه ۱۱۵۴ق. به ب، از نسخه ۱۱۵۹ق. به ج و از نسخه ۱۱۷۶ق که از ل، یک‌سال جدیدتر است، به ق تعبیر شده است. در ادامه تصویر صفحه نخست قدیم‌ترین نسخ حمله به ترتیب قدمت دیده می‌شود:

تصویر ۲- تصاویر صفحه تحمیدیة قدیم‌ترین نسخ موجود که کتابت آنها در فاصله سه دهه پس از مرگ باذل تمام شده است: نسخ ۵۵۰۶۶۵؛ ۷۱۲۶ و ۲۷۶۳۱ به ترتیب مورخ ۱۱۵۲، ۱۱۵۴ و ۱۱۵۹ق.

ابیات ذیل بر مبنای نسخهٔ اساس الف که ۲۹ سال پس از مرگ باذل نوشته شده است، و قیاس با ۵ نسخهٔ قدیمی دیگر تنظیم شده است:

در توحید باری تعالی جلّ شأنه و اعظم سبحانه

به نام خداوند بسیار بخش	خردبخش و دین بخش و دیناربخش
همه کام دنیا و دین، کردگار	از این هر سه نعمت نمود آشکار
خرد داد تا چشم جان واکنی	در این آفرینش تماشا کنی
بینی ز روی زمین تا سپهر	ز هر ذره‌ای تا درخشنده مهر ^۱
۵ به هر نقش کآید تو را در نظر	فزاید یقینت به دل بیش تر
ز هر کار گیری شمار آجدا	بینی چه‌ها کرده نام خدا
چه قدرت، چه حکمت، چه دانایی است	به هر کارش این چه توانایی است
عناصر، موالید کردن پدید	وز آن، آفرینش ^۲ ، سبیه و سفید
سپهر آفرینی، زمین گستری	به تن جان دهی، جان و تن پروری
۱۰ نمودن مه و مهر را منتخب	یکی، بهر روز و یکی، بهر شب
جهان از شب و روز آراستن	گه آن را فزودن، گهی کاستن
به هر حال دادن، دگرگون اثر	گهی سرد خشک و گهی گرم و تر
به هر موسمی از خزان و بهار	نمودن عطا، گوهر بی شمار
چنین دیگر آلا و نعمای او	که عقل است عاجز ز احصای او
۱۵ به هر صنع که اندیشه‌ات بر خورد	بسنجی به میزان عقل و خرد
وزان پیی ببری آفریننده را	که بی‌صانعی نیست صنعت روا

۱ - این بیت در ق موجود نیست.

۲ - ب: شماری.

۳ - ق: آفریدن.

۴ - ب و م: نعمت.

۵ - ج، م و ق: عدل.

۶ - م: صانع.

نباشی چو حیوان در ادراک، سست
 که بی نقش بند این همه نقش نیست
 نیاید ولی از خرد این بیان
 ۲۰ پیمبر فرستاد و پیغام کرد
 به نور یقین دل برافروختت
 طریق سلوکت نمود از کرم
 رهاییست از جور و بی‌داد و داد
 نمودت ره بیم و راه امید
 ۲۵ بد و نیک را با تو یک‌یک شمرد
 ره راست را کرد از کج جدا
 ره راست را تا به جنت رساند
 ره کج به سوی جهنم گماشت
 چه محتاجیت داد و بی‌زادیت
 ۳۰ دو جوهر پدید آورد از کرم
 یکی همچو مهر و یکی همچو ماه
 به چشم تو دادش چنان اعتبار
 بنوشی بپوشی ببخشی به غیر
 چو شد داده زاد و نمودی طریق
 ۳۵ به دست تو داد اختیار تو را

بدانی از آن نقش‌های درست
 چنین نقش بندی پرستیدنی ست
 که باید پرستیدن او را چه سان
 یکی رسم بنهاد و «دین» نام کرد
 پرستیدن خویش آموختت
 که باشید زین گونه در حق هم
 همه عدل و احسان تو را یاد داد
 خبردار کرد از سیاه و سفید
 تو را عذر نادانی از لب سترد
 وز آن هر دو ره کرد آگه تو را
 خوشی های آن راه را بر تو خواند
 بدی‌های او تیز پنهان نداشت
 از آن رنج هم داد آزادیست
 که باشد وجودت از آن محترم
 ضیابخش شب‌های روز سیاه
 که یابی از آن اعتبار، اقتدار
 رسانی به درماندگان نفع و خیر
 به سان خرد ره‌نمای رفیق
 بگفتت: «به هر ره که خواهی درآ

۱ - م: این.

۲ - ق و م: ساخت.

۳ - م: آن.

۴ - م: چو.

۵ - ب، ج، ل، ق و م: نموده.

۶ - ل و م: رهنمائی.

کنون پیش فهمیده، بگذار گام
 اگر پاگذاری به راه سقر
 که هر منزلی راست راهی جدا
 نمودم ز احسان و لطفش بیان
 ۴۰ چه گویم ز ذاتش که آگه نیم
 اگر از صفاتش کنم ابتدا
 در این جا مرا جای گفتار نیست
 همان به کز این حرف بندم زبان
 نخست آفریننده عقل آفرید
 ۴۵ به رحمت نظر کرد بر عقل پاک
 بفرمود پس عقل را کردگار
 به من روی کن راه فرمان نوشت
 بفرمود پس کردگار و دود
 به حق خدایی و یکتایی ام
 ۵۰ که چون تو دگر گوهر بی بها
 تو را آفریدم به قدرت تمام
 بد و نیک از بنندگان بنگرم
 کند بنده ای گر خطا یا ثواب
 ز هر کس هر آنچ آید اندر جهان
 ۵۵ کنون با تو ای صاحب عقل و هوش
 که عذر تو لنگ است و حجت تمام
 گمان به جنت رسیدن مبر
 ز یک ره نشاید رسیدن تو را^۱
 به توحید جرأت ندارد زبان
 چو دهری و زندیق گمراه نیم
 چه گویم که باشد به وصفش سزا
 به از راستی هیچ کردار نیست
 کنم وصف مخلوق او را بیان
 برای بنی آدمش برگزید
 چه لطف است حق را بر این مشت خاک
 که: «ای جوهر پاک کامل عیار!
 بگفتش که برگرد در دم به کشت.»
 که: «ای بی بها در بحر وجود^۲
 به جاه و جلال و توانایی ام
 نیاید به سلک وجود از خفا^۳
 جهان را به دست تو دادم زمام
 ز تو جمله کردارها بشمرم
 تو باشی معاقب، تو باشی مُثاب
 به قدر تو باشد مکافات آن
 یکی حرف دارم به من دار گوش

۱ - ل و م: دو جا.

۲ - ق دگر؛ م: و گر.

۳ - این بیت در ل موجود نیست.

۴ - م: جفا.

دمی دست خود از خرد بر مدار به او کار دنیا و دین واگذار.» (۵۶ بیت بر مبنای نسخه مورخ ۱۱۵۲ق. آستان‌قدس با درج ۱۵ تفاوت متنی با دیگر نسخ قدیمی در پانوش) آن‌چه در قیاس اقدم نسخ، با نسخ جدید دیده می‌شود، تداوم افزایش ابیات در نسخ قدیم‌تر است که ثابت می‌کند در نسخ **حمله حیدری روند عکس دیگر متون اتفاق افتاده**، کاتبان به جای الحاق ابیات، ابیات اصلی شاعر را نیز، خصوصاً در مواردی که به علت نزدیکی سبک شاعر به جغرافیای سبکی هند، تفعید معنوی داشته است، حذف کرده‌اند. اقدم نسخ از جدیدترین نسخ ۱۲ درصد ابیات بیش‌تری دارد و این رقم شگفت‌آور است، چراکه در متونی چون *شاهنامه* عکس آن گزارش شده است. هم‌چنین در بین سه نسخه متعلق به دهه پنجاه، میزان تفاوت‌ها در حد دو تفاوت جزئی در صد بیت است که نشان می‌دهد، این سه نسخه محتملاً به نسخه مادر (نسخه تحریری به قلم باذل) نزدیک بوده‌اند. میزان تفاوت‌ها در دو نسخه دهه هفتاد، دو برابر و در نسخه دهه نود چهار برابر شده است. به همین جهت کمیت بدل‌ها در این شش نسخه کم‌تر از نصف تفاوت‌های دو نسخه جدید مورد بررسی در بخش اول این تحقیق است. که در بین‌شان، ۵۳ تفاوت وجود داشت. تفاوت‌ها بین سه نسخه دهه ۵۰ سده ۱۲ نسبت به نسخ سده ۱۳، حدود یک‌دهم و بین نسخ دهه ۷۰-۹۰ نسبت به نسخ سده ۱۳، یک‌پنجم است.

بدین ترتیب، *حمله باذل* متنی است که به علت کاربرد و اقبال بالا به سمت آن در طول سه سده پیشین، تنوع واریانتهی بالایی در نسخ آن در سده‌های ۱۳-۱۵ به وجود آمده است. این در حالی است که نسخ سده ۱۲ که بین ۳۰ تا ۸۰ سال با نسخه مادر فاصله زمانی دارند، بسیار به هم شباهت دارند و تفاوت‌ها به نسبت زمان بیش‌تر شده است. در میان این تفاوت‌ها، نکته‌ی خلاف معمول کاهش کمیت ابیات در نسبت با زمان است که به جای الحاق (در عرض متن)، «اسقاط» در پی داشته است. البته این کیفیت در بخش پایان متن (بخش «تکمله»)، روند معکوس دارد؛ به نحوی که در انتهای متن *حمله باذل*، با توجه به ناتمام ماندنش، الحاق در طول متن، به‌نسبت زمان در حال تزايد است و همین عامل، حجم ابیات را که در نسخ قرن دوازده به ۲۸ هزار می‌رسد، بعضاً تا ۹۰ هزار افزایش داده است. نتایج این قیاس در بین حدود ۳۰ نسخه دیگر نیز تکرار شد (۱۰ نسخه از سده ۱۳، ده نسخه از سده ۱۴ و ده نسخه از سده ۱۵) و نتایج مشابه از رشد واریانته‌ها، افزایش اسقاطات و کاهش الحاقات عرضی و افزایش الحاق در طول نسخ (تکمله) به دست آمد.

در بخش بعدی، انواع نسخ را از حیث الحاق در طول و انواع تکمله بررسی می‌کنیم.

۲-۲ واگرایی نسخ در طول و انواع تکملهٔ پایانی در نسخ:

برای بررسی انواع پایان‌بندی در نسخ، یک پیکرهٔ متنی وسیع از نسخ حملهٔ حیدری (حدود ۱۰۰ نسخه) عمدتاً از سه کتابخانهٔ ملی، مجلس و آستان‌قدس، و بعضاً برخی کتابخانه‌های داخلی و خارجی دیگر انتخاب و بر مبنای تفاوت در عرض و طول بررسی شد. در ادامه نتایج این بررسی در قالب جداول ذیل در دو بخش نسخ مستقل و حاوی تکمله درج شد.

جدول اول، نسخ مستقل را نمایش می‌دهد:

نام محل نگه‌داری نسخه	شمارهٔ ثبت نسخه	تاریخ استنساخ یا تحویل ^۱ نسخه	نوع نسخه	اسقاطات ^۲	الحاقات (تکمله)	ذکر هویت کاتب در انجامة
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۳۲۰۹۴۳	۱۲۲۳ق	حملهٔ مستقل	-	-	سیداحمدابن محمدباقر اخوان
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۸۲۹۸۰۰	۱۲۳۷ق	حملهٔ مستقل	-	-	محمدنبی بن اسدالله القزوینی
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۵۵۹۴۳۹	۱۳۶۶ق	حملهٔ مستقل	-	-	-
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۰۴۸۶۴۷	سدهٔ سیزدهم	حملهٔ مستقل	+	-	-
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۰۷۶۵۹۰	۱۲۲۶ق.	حملهٔ مستقل	-	-	مصطفی نوری

^۱- برخی نسخ فاقد انجامة مورخ اند؛ اما در اوراق متن تقریرات مالکان دربارهٔ تحویل و خرید و فروش نسخ وجود دارد؛ تاریخی که به طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.

^۲- با توجه به این که حجم متن اصلی سرودهٔ باذل ۲۸ هزار بیت است نسخ دارای اسقاط نسخی بوده‌اند که بخشی از این حجم را در ابتدا، میانه یا انتها، به طور پراکنده یا مجتمع از دست داده‌اند.

کتاب‌خانه ملی ایران	۱۰۹۶۰۱۹	۱۲۲۱ق.	حمله مستقل	-	-	حیدر بن مرحوم عین‌علی
کتاب‌خانه ملی ایران	۱۱۰۳۶۸۳	۱۲۸۴ق.	حمله مستقل	-	+	-
کتاب‌خانه ملی ایران	۱۱۲۱۸۷۱	۱۲۳۶ق.	حمله مستقل	-	+	-
کتاب‌خانه ملی ایران	۱۲۷۴۷۷۰	۱۲۴۰ق.	حمله مستقل	-	+	ملاکریم بن کربلایی عباسعلی
کتاب‌خانه ملی ایران	۱۹۰۰۰۰۸	۱۲۶۱ق.	حمله مستقل	-	+	-
کتاب‌خانه ملی ایران	۲۳۴۱۷۵۸	۱۱۷۵ق.	حمله مستقل	-	-	محمد حسین بن محمد شریف
کتاب‌خانه ملی ایران	۲۴۲۸۹۹۰	۱۲۵۴ق.	حمله مستقل	-	+	-
کتاب‌خانه ملی ایران	۲۹۴۳۱۱۱	۱۱۳۱ق.	حمله مستقل	-	-	-
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۷۹۱۳۹	۱۲۲۸ق.	حمله مستقل	-	-	محمد علی بن حاجی سید مهدی عطار
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۸۷۶۶۲	۱۲۱۸ق.	حمله مستقل	-	-	عبادالله بن ملک محمد خوانساری
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۲۰۹۵۲۲	سده سیزدهم	حمله مستقل	-	+	-
آستان قدس	a ۳۲۸۱۹	سده	حمله مستقل	-	+	-

				سیزدهم		رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	a ۳۴۳۱۳	آستان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	a ۴۷۹۳۶	آستان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	۱۲۵۰ق.	۲۰۹۵۲۲	آستان قدس رضوی
-	-	-	حمله مستقل	۱۱۷۶ق.	a۴۱۰۰۸	آستان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	۲۰۹۵۲۲	آستان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	۷۷۹	آستان قدس رضوی
-	-	-	حمله مستقل	۱۲۶۱ق.	۱۹۱۲	دانش کده الهیات دانش گاه فردوسی

جدول ۱- نسخ «مستقل» حمله حیدری باذل فاقد تتمه / تکمله‌ای در امتداد روایت باذل.

جدول دوم، نسخ غیرمستقل و حاوی تتمه را نمایش می‌دهد:

نام محل نگهداری نسخه	شماره ثبت نسخه	تاریخ استنساخ یا تحویل ^۱ نسخه	نوع نسخه	اسقاطات ^۲	الحاقات (تکمله)	ذکر هویت کاتب در انجامه
آستان قدس رضوی	a۲۰۱۶۸	۱۲۲۳ق	حمله باذل و ابیاتی از <i>يعسوب‌نامه</i>	+	+	-
آستان قدس رضوی	a۲۷۶۳۱	۱۱۵۹ق	حمله باذل و <i>يعسوب‌نامه</i> و ملحقاتی دیگر	-	+	-
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۲۰۹۸۷۶	۱۲۵۵ق.	حمله باذل و <i>يعسوب‌نامه</i>	-	+	سید نظیرالدین بن فرضعلی رضوی
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۶۲۰۶۳	سده سیزدهم	حمله باذل و ابیاتی از <i>يعسوب‌نامه</i>	+	+	-
کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران	۶۱۴۱۲	سده سیزدهم	حمله باذل (مصور) و ابیاتی از <i>يعسوب‌نامه</i>	-	+	-

^۱- برخی نسخ فاقد انجامه مورخ برای استنساخ‌اند؛ اما در اوراق پس و پیش متن تقریرات مالکان درباره تحویل و خرید و فروش نسخ وجود دارد؛ تاریخی که به‌طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.

^۲- با توجه به این که حجم متن اصلی اصلی سروده باذل ۲۸ هزار بیت است نسخ دارای اسقاط نسخی بوده‌اند که بخشی از این حجم را در ابتدا، میانه یا انتها، به طور پراکنده یا مجتمع از دست داده‌اند.

-	+	+	حملة باذل و ابیاتی از يعسوب نامه	سدهٔ سیزدهم	۲۰۱۶۸	کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی ایران
-	+	-	حملة باذل و يعسوب نامه	۱۲۸۴ق.	۵۰۶۶۵	آستان قدس رضوی
-	+	-	حملة باذل و يعسوب نامه	۱۲۸۸ق.	۹۹۴	کتابخانهٔ مجمع ذخایر اسلامی
-	+	+	حملة باذل و ابیاتی از يعسوب نامه	۱۱۵۴ق.	۷۱۲۶	آستان قدس رضوی
ملاکریم بن کربلایی عباسعلی	+	+	حملة باذل و ابیاتی از يعسوب نامه	سدهٔ سیزدهم	۲۵۰۶۶۵	آستان قدس رضوی
-	+	+	حملة باذل و تکملهٔ آزاد کشمیری	سدهٔ سیزدهم	۸۱۷۷۴۹	کتابخانهٔ ملی ایران
مظفر بن فخرا کازرونی	+	+	حملة باذل و تکملهٔ آزاد کشمیری	سدهٔ دوازدهم	۸۱۷۷۰۱	کتابخانهٔ ملی ایران
-	+	+	حملة باذل و تکملهٔ آزاد کشمیری	سدهٔ سیزدهم	۱۰۵۵۶۶ ۳	کتابخانهٔ ملی ایران
-	+	+	حملة باذل و تکملهٔ آزاد کشمیری	سدهٔ سیزدهم	۱۰۷۰۲۶	کتابخانهٔ تبریز
غلامرضا کاتب	-	-	حملة باذل و تکملهٔ آزاد کشمیری و	سدهٔ چهاردهم	۱۲۲۶۷۵ ۳	کتابخانهٔ ملی ایران

			ابیات واسطه نجف			
محمدرضا بن رمضانعلی بابلکناری	-	+	حمله باذل و تکمله آزاد کشمیری	۱۲۱۰ق.	۲۰۷۰۵۰	کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	-	حمله باذل و تکمله آزاد کشمیری و ابیاتی از يعسوب‌نامه	سده سیزدهم	۳۳۴۵۸ a	آستان‌قدس رضوی
محمد امین‌الدین حسین بن مسیح‌الزمان خان‌اصفهانی	-	-	حمله باذل و تکمله ابوطالب ^۱	۱۱۹۲ق.	۸۱۷۶۱۱	کتاب‌خانه ملی ایران
عبدالله بن ملک محمد خوانساری	-	-	حمله باذل و تکمله ابوطالب	سده سیزدهم	۱۹۲۶۳۳ ۳	کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	+	حمله باذل و تکمله ابوطالب	سده سیزدهم	۲۰۷۲۹۲	کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران
عبدالله بن ابوطالب	-	+	حمله باذل و تکمله ابوطالب	۱۲۰۷ق.	۲۰۷۲۹۲	کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	-	حمله باذل و تکمله ابوطالب	۱۲۰۷ق.	۱۶۵۴۶	کتاب‌خانه مجلس

^۱- در نسخی که تکمله ابوطالب به حمله باذل افزوده شده است، ابیات واسطه نجف نیز همیشه وجود دارند.

						شورای اسلامی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلي بنگالی و ابیاتی از یعسوب‌نامه	سده سیزدهم	۲۴۲۸۹۹ ۰	کتابخانه ملی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلي بنگالی (جذبة حیدری)	سده سیزدهم	۱۰۸۰۹۳ ۴	کتابخانه ملی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلي بنگالی (جذبة حیدری)	سده سیزدهم	۶۷۹۰	کتابخانه ملی ایران
نورمحمدبن ملاحاجی محمدنوری لارجانی	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلي بنگالی (جذبة حیدری)	۱۲۱۵ق.	a ۲۴۱۰۵	آستان قدس رضوی
-	-	+	حملة باذل و تكملة آزادکشمیری	سده سیزدهم	۱۰۵۵۶۶ ۳	آستان قدس رضوی
-	-	+	حملة باذل و فارغ‌نامه گیلانی و ابیاتی از یعسوب‌نامه	۱۲۵۰ق.	۲۰۱۳۱۶۲	آستان قدس رضوی
-	-	-	حملة باذل و تكملة	سده سیزدهم	۱۵۱۸۰۸ ۸	آستان قدس رضوی

			کرم (حربه حیدری)			
-	-	+	حمله باذل و تکمله آزاد کشمیری و ابیاتی از يعسوب‌نامه	سده سیزدهم	—	کتاب‌خانه مک‌گیل
-	-	+	حمله باذل بخشی از حمله راجی و تکمله آزاد و ابیاتی از يعسوب‌نامه	سده سیزدهم	۱۰۳۰	کتاب‌خانه ملی پاریس
-	+	-	حمله باذل و یک مثنوی ناشناخته درباره حضرت علی (ع)	سده سیزدهم	۶۱۴۱۲	کتاب‌خانه ملی ایران

جدول ۲- نسخ «توسعه یافته» حمله حیدری باذل حاوی تنمّه/ تکمله مشخصی یا حداقل الحاقاتی در انتها برای امتداد دادن روایت باذل.

بدین ترتیب، نتایج به دست آمده از تجزیه- تحلیل متن‌شناختی نسخ حمله نشان می‌دهد، تنوع این نسخ محصول عوامل ذیل است:

۱- بر خلاف غالب متون که در گذار زمان با الحاقات، افزایش حجم پیدا می‌کنند، دلایلی چون اختلاف سبکی بین سبک سراینده در هند و سبک معاصر در حال رشد در ایران (مکتب بازگشت) و برخی تفهیدهای معنوی در پاره‌ای از ابیات (به ویژه برای مخاطبان با دانش پایین‌تر که به کاربرد آیینی متن بیش از اهمیت ادبی آن بها می‌دادند)، هم‌چنین حجم بالای متن و نیاز به تقلیل آن باعث شد، در نسخ حمله باذل روندی معکوس مشاهده شود. بدین صورت که نسخ موجود در سه سده اخیر پس از وفات شاعر، در هر سده، در عرض متن، اسقاطات و حذف بیش‌تری از ابیات منظومه ناتمام سروده باذل را نشان می‌دهند.

۲- با وجود روی کرد فوق، ناتمام ماندن اثر و اهمیت آن باعث شد، الحاق در طول متن، بسیار زود پس از مرگ شاعر در دو مسیر آغاز شود: استفاده از متون منظوم موجود دربارهٔ تاریخ حیات حضرت علی (ع) و حتا حضرت رسول (ص) برای تکمیل متن (توسط کاتبان) و سرودن ادامهٔ اثر باذل در قالب تکملهٔ جدید (توسط شاعران).

۳- تکمله‌ها به طور یک‌دست به متن اضافه نشده‌اند. نسخی هست که دو تکمله با ابیاتی از یک یا دو متن مستقل ترکیب شده و به متن باذل افزوده شده است. تنوع حجم نسخ حمله که تذکره‌نویسان با شگفتی از آن یاد کرده، خود محصول همین تنوع است. نسخ محتوی حملهٔ باذل، به‌تنهایی، حجم زیر ۳۰ هزار بیت دارند که میزان دقیق ابیات اصیل سرودهٔ شاعر، به گواه نسخ، ۲۸ هزار بیت است. در این حجم، الحاقاتی نیز در عرض متون نیست که باعث شود، حمله مستقلی حجم بیش‌تر داشته باشد؛ برعکس، نسخی هستند که اسقاطات قابل توجهی دارند و حجم بخش اصیل آن‌ها، بدون افتادگی اوراق، به ۲۰ هزار بیت و حتا کم‌تر می‌رسد. در مورد نسخ محتوی تکمله نیز هیچ دو نسخه‌ای کاملاً هم‌اندازه نیستند. حجم نهایی نسخه ضربی از نوع تتمهٔ افزوده است. نسخی هستند که ترکیبی از چند متن را دارند. در پیکرهٔ متنی جستار، بزرگ‌ترین نسخ، نسخ پاریس و رضاعباسی بودند که حجم بالای ۸۰ هزار بیت داشته، علاوه بر تکملهٔ آزاد، ابوطالب و ابیاتی از یعسوب‌نامه، بخش عمده‌ای از حمله راجی را نیز مضبوط کرده بودند.

هم‌چنین نکتهٔ دیگری از نسخ مستفاد شد که با توجه به وجود شباهت نسبی بیت عناوین منشور در اثنای داستان، وجود یک شکل اولیهٔ مشترک اثبات می‌شود و باید گفت متن در نسخهٔ مادر نیز دارای عنوان‌بندی بوده است.

در نهایت باید گفت، نسخ حمله از حیث تکمله به چند بخش ذیل قابل تقسیم اند:

۱- نسخ بدون تکمله: «حملهٔ مستقل»

بررسی نشان داد که حدود ۴۳ درصد از نسخ حمله باذل، فاقد تکمله بوده‌است؛ از نسخ فاقد بخش الحاقی در انتها، با عنوان «حمله مستقل» یاد کرده‌ایم. این نسخ، با روایت ناتمام باذل از پایان خلافت خلیفهٔ سوم پایان یافته‌اند.

۲- نسخ حاوی تکمله: «حمله توسعه‌یافته»

بیش از نیم نسخ حمله، حاوی متن وابسته‌ای به سروده باذل، موسوم به «تکمله» (تتمه) یا حداقل ابیاتی به عنوان بخش‌های الحاقی در انتهای ابیات باذل برای تکمیل متن وی‌اند؛ از این نسخ با عنوان «حمله توسعه‌یافته» یاد کرده‌ایم. پژوهش‌گران در مورد تکمله‌ها به معرفی کلی ۴ تکمله از فهرس بسنده کرده، هیچ تحقیقی در مورد جای‌گاه این متون در نسخ حمله باذل نکرده‌اند.

در این پژوهش با بررسی کم‌تر از صد نسخه حمله که بیش از نیمی از آن‌ها (۵۵ نسخه) در جداول فوق مندرج بود، مشخص شد، اولاً متون منضم به حمله خیلی بیش از آن چهار متن هستند؛ حتی برخی از متون در نسخ پیدا شد که نگارنده نتوانست آن‌ها را شناسایی کند. برخی از متون نیز در مقام تکمله شناسایی شد که تا امروز بدین عنوان شناخته نشده بودند. مثلاً متنی که با بیش‌ترین حضور در نسخ، در بیش از نیمی از نسخ، نقش تتمه را ایفا کرده، تا به حال در هیچ منبعی بدان اشاره نشده بود، متنی ناشناخته به نام *یغسوب‌نامه* (محملاً تألیف ۱۱۳۶ق.) بود که البته متفاوت با متونی دیگری با همین نام، هم‌چون *یغسوب‌نامه* حسن‌فقیار و محتوی فرازهایی از سیره حضرت رسول (ص) و حیات امام علی (ع) تا شهادت ایشان بوده، به علت ایجاز و فشردگی، مناسب الحاق تشخیص داده شده، در نسخ مختلف، یا به‌طور کامل یا بخش آخر آن (بخش مربوط به غزوات)، با تنوع کم‌نظیری، به حمله باذل افزوده شده است.

هم‌چنین *غزوات‌الصفدری حسن‌قزوینی*، *جام‌گیتی‌نما*، *افسانه جنگ چاه بئر‌العلم* و بخش‌هایی از *فارغ‌نامه* نیز به عنوان تکمله در متون وارد شده بود. این در حالی است که هیچ‌کدام از این متون، ادامه کار باذل نیستند؛ بعضاً زمان حضرت رسول را دربرمی‌گیرند، لیکن با وسائط بسیار متنوعی به نسخ الحاق شده‌اند؛ نکته‌ای که خود گواهِ کاربرد بالای این متون در ۲۰۰ سال گذشته در بین جوامع شیعی است که نهضتی برای استنساخ حمله در ایران و هند در جریان بوده است.

تکمله‌ها یا ذاتاً تکمله‌اند یا موقتاً در این نقش قرار گرفته‌اند. متون راه یافته به ادامه حمله باذل نیز در این تقسیم‌بندی روشن شده‌اند که حاوی یکی از عناوین ذیل‌اند:

۲-۱ یعسوب‌نامه (کامل یا بخشی از متن)

۲-۲ تکمله آزاد کشمیری

۲-۳ غزوات حیدری ابوطالب میرفندرسکی با ابیات واسطه نجف

۲-۴ غزوات/الصّفدری

۲-۵ جذبه /تتمه حمله/ حیدری ابوالعلی احسن بنگالی نیشابوری

۲-۶ حربۀ حیدری کرمعلی بیگ

۲-۷ بخش از حمله حیدری راجی کرمانی

۲-۸ تلفیقی از متون فوق...

۲-۹ متون منظومی که هنوز شناسایی نشده‌اند (و در صورتی که نسخه اصلی‌ای از

آنها نیابیم، ناشناخته باقی خواهند ماند).

این تتمه‌ها خود دو نوع‌اند: بخشی از ابتدا با انگیزه تکمیل حمله باذل سروده شدند (مثل تکمله آزاد کشمیری، عبدالعلی احسن خان بنگالی نیشابوری و کرمعلی بیگ) و بخش بیش‌تری محتوی متونی مجزایند که توسط کاتبان یا بخشی از مخاطبان به حمله باذل ملحق شده است. از این گروه دوم تنها متن غزوات میرفندرسکی، اتفاقاً دقیقاً محتوی ادامه روایت تاریخی باذل است و بقیه متون ملحق از ابتدای حیات حضرت امیر (ع) یا حتا بعضاً از زمان حضرت رسول آغاز شده، ادامه منطقی باذل نیستند؛ به همین جهت در این دسته از نسخ، هر کاتبی بخشی از ابیات را حذف کرده است و هیچ دو نسخه‌ای حجم یکسانی از یک متن را ضبط نکرده‌اند.

در بخش بعدی، نتایج متن‌شناسی نسخ حمله را در خدمت تحلیل گونه‌شناختی قلمرو حمله‌سرایی قرار می‌دهیم.

۳- تبیین جایگاه گونه حمله در طبقه‌بندی ژانر حماسه شیعی

تا امروز مشهورترین تبیین ژانر در حوزه حماسه فارسی، نظر صفا در تقسیم‌بندی سه‌گانه حماسه به ملی، تاریخی و دینی است. ملاک تعیین طبقات و تحدید و مرزبندی انواع حماسه فارسی در طبقه‌بندی سنتی صفا، چیزی جز «محتوای متون» نبوده است. روی کرد محتواگرا در تبیین انواع، ضمن غفلت از هستی‌شناسی انواع ادبی، طبیعت ساختاری متون و تنوع

انگیزه‌های خلق آثار در هر زمینه از پیکره متون حماسی حماسه را به دنبال خواهد داشت. پژوهش‌گران حوزه ژانر، در بررسی جنبه‌های مختلف ژانر در شعر حماسی معتقدند که در تعیین حوزه انواع، باید کاملاً واضح باشد که تقسیم‌بندی، با نگاهی جامع به شعر قهرمانانه-حماسی، ژانری را تعریف می‌کند که توسط محیط اجتماعی و سبک عمل‌کرد اثر بر مخاطبان، سبک درونی آن، محتوا، اخلاق، و ارتباط این عوامل با ذات وجودی، ساختار و انگیزه‌های خلق آثار پشتیبانی شود (Hainsworth, ... ۱۹۸۰: ۲۹۰). ساختار و تنوع مرتبط با متون حماسی، در این نظام ژانری، نقش مستقل محتوا و شکل را محدود می‌کند (Tymieniecka, ۲۰۱۳: ۱۷۶-۱۷۵). همچنین نکته مهمی که در خصوص ژانرهای حماسی باید گفت که این متون بعضاً از نظر سبک، قوام موضوعی و ساختار بسیار متفاوت از یک‌دیگر هستند و این به ترکیب مداوم ژانرها بازمی‌گردد که در حماسه رخ می‌دهد و زمینه این ترکیب، در مقایسه با هر نوع ژانر دیگر، در حماسه چشم‌گیرتر است (Jones, ۲۰۰۷: ۹۵). بنابراین ژانر یک سیستم سازمان‌دهنده است که زوایای ایدئولوژیک و مضمونی را با ساختارهای خاص بیان‌گر آن مضمین پیوند می‌دهد و در شناخت هنجارهای طبیعی متون حماسی، وظیفه دارد، روابط میان محتوا و ساختار را در نظامی از روابط میان گونه‌های یک نوع تبیین کند؛ به طوری که نوع این متون قابل تفسیر باشد (Conte, ۱۹۹۶: ۱۴۷).

با چنین نگرشی، در این جستار، پس از توصیف دقیقی که از طبیعت متن‌شناختی حمله حیدری انجام دادیم: اثری حماسی که گسترش آن در ادبیات فارسی یک جریان و متعاقباً یک گونه ادبی را ایجاد کرده است، حال حدود پیکره متون حمله را در ارتباط با ژانر حماسه تبیین می‌کنیم. با توجه به وجود بازتاب باورهای شیعی در این اشعار حماسی، این تبیین، بر تنظیم روابط این گونه ادبی با کل منظومه‌های حماسی متضمن محتوای دینی و انگیزه‌های برآمده از ایدئولوژی تشیع استوار است.

در تعریف انواع حماسی در منابع غربی در اولین سطح، حماسه‌ها به دو نوع حماسه‌های اصیل یا ابتدایی^۲ حماسه‌هایی که شرایط تولید حماسه آن‌ها در رشد اجتماعی یک ملت

^۱ - درباره رویکرد جامع بررسی ژانر در شعر حماسی، بر مبنای مطالعه روابط میان متون و زمینه‌های سرایش آن‌ها با ساختار، محتوا، سبک و مرزهای میان نوع حماسه از دیگر انواع که با حماسه در متون ژانرهای مرکب تشکیل داده‌اند و نموده‌های این رویکرد مطالعاتی در حماسه یونانی: Martin, ۲۰۰۵: ۱۹-۹; Hose, ... ۲۰۲۰: ۱۳۹-۲۸۰.

^۲ primitive epic

وجود دارد و به تدریج تکوین یافته‌اند و حماسه‌های ثانویه یا متأخر، حماسه‌هایی که در موضوعاتی با اهمیت ملی و گروهی، به انتخاب و کوشش شاعران و در تطبیق محتویات آثار بعدی با قواعد و ساختارهای حماسه‌های اصیل تنظیم و تزیین شده، به زبان هنری ملهم از آثار اصلی نوشته می‌شود، تقسیم‌بندی می‌شوند. در سطح اول تقسیم‌بندی، حماسه‌های دینی، یکسره ثانویه به شمار می‌روند.

در سطح دیگری، حماسه‌ها به یک اعتبار انوعی چون حماسهٔ ملی، زبان و فراملی و به اعتباری دیگر، به حماسهٔ شفاهی، عامیانه و ادبی یا هنری قابل تقسیم‌اند. حماسه ملی، شعر یا اثر ادبی حماسی است که به دنبال بیان یک باور، ذات و یا روح خاص یک ملت - نه لزوماً یک «دولت‌ملت»^۱، اما حداقل یک گروه قومی یا زبانی است که با نمادپردازی بخشی از تاریخ آن جامعه یا یک واقعهٔ مهم در توسعهٔ هویت ملی - قومی، آرمان‌های یک گروه بزرگ را بازگو می‌کند. برای زبان‌هایی که در اقوام و ملل مختلف توسعه می‌یابد، حماسه‌های ملی پیشین ملل کهن و دیرپا، به عنوان حماسهٔ زبان^۲ عمل کرده، برای افراد داخل یک جامعهٔ زبانی وسیع، کارکرد هویتی ایفا می‌کنند. به عنوان مثال حماسه‌های ملی انگلستان مانند داستان‌های کانتربری یا آثار شکسپیر در سراسر جهان انگلیسی‌زبان امروز و شاهنامهٔ فردوسی، در جوامع فارسی‌زبان افغانستان، ازبکستان و تاجیکستان یک حماسهٔ زبان است، در حالی که به عنوان حماسهٔ ملی حتا برای ایرانیان غیرفارسی‌زبان (مثل کردها و لرهای بختیاری) نیز اهمیت تاریخی دارد.

حماسهٔ فراملی^۳ نیز متنی است که فراتر از کارکرد ملی یا زبانی برای بخشی از اقوام بشر، نقش مهمی در شکل گرفتن یک هویت جمعی مشترک بین مجموعه‌ای از ملل، با مرزهایی در جغرافیای تمدنی یا مذهبی و ایدئولوژیک خاص آن ملل، دارد. مثلاً/یلیاد و/دیسه هومر یا /نئید ویرژیل فراتر از یک حماسهٔ ملی برای یونان یا رم باستان، پس از رنسانس حماسهٔ فراملی تمدن غربی به شمار می‌آید. برخی متون مهم مقدس از این منظر کارکرد دوسویه دارند. مثلاً *تنخ* یا *تناخ*، کتاب مقدس عبری برای جامعهٔ یهودیان یک حماسهٔ فراملی و برای

^۱ later epics

^۲ nation-state

^۳ Language Epic

^۴ Pan-national epic

عبری‌زبانان حماسهٔ زبان است. کتاب مقدس شاه‌جیمز^۱ برای انگلیسی‌زبانان و کتاب مقدس لوتر^۲ برای آلمانی‌زبانان و قرآن برای اعراب یک حماسهٔ زبان است؛ در حالی که ترجمه‌های کتاب مقدس برای کل جهان غرب یا مسیحیت و قرآن برای مسلمانان یک حماسهٔ فراملی است. جالب است که برخی حماسه‌های دینی، به ویژه حملهٔ حیدری (از طریق سنت حمله‌خوانی)، در بین جوامع شیعهٔ ایران، هند و افغانستان و پاکستان، نقش یک حماسهٔ زبان را ایفا کرده است. حمزه‌نامه‌ها (حمزه‌خوانی) و انواعی از آثار مقتل و روضه نیز بعضاً چنین کارکردهایی داشته‌اند. ترجمهٔ وسیع حمله به اردو، کارکرد آن را گاه تا حد یک حماسهٔ فراملی محدود (از حیث محدودیت جامعهٔ شیعی فارسی- اردوزبان) گسترش داده است.

بالاخره سومین سطح طبقه‌بندی، تفکیک اشعار و متون حماسی، به حماسه‌های عامیانه، ادبی و هنری است.

اولین نوع از حماسه‌های بشری که محصول جوامع پیش از عصر کتابت و بیان آن در اصل به صورت شفاهی، از طریق اجرای نمایشی-گفتاری (موسیقایی) بوده است، شعر حماسی شفاهی است^۳؛ اشکال نوشتاری آن‌ها را غالباً حماسهٔ عامیانه^۴ گویند. با گذشت زمان، نویسندگانی تلاش کردند تا حماسهٔ شفاهی را در قالب نوشتاری حفظ کنند، ولی هیچ‌کس از روند دقیق نویسندگی آن‌ها اطلاع ندارد.

در مقابل این نوع، حماسهٔ ادبی^۵ یا هنری^۶ جای می‌گیرد که محصول هنر شاعرانی است که ملهم از روایات مردمی و با تکیه بر سنت‌های ادبی و بیان هنری، برای حفظ تاریخی کارهای بزرگ قهرمانان اعصار پیشین، اشعار زیبای حماسی اندیشیده تولید می‌کردند. اگر چه حماسه ادبی نیز از مصادیق حماسه عامیانه تقلید می‌کند، لیکن این شاعر است که داستان را ابداع می‌کند. حماسه عامیانه مبتنی بر اسطوره-افسانه‌های یک قوم، گروه یا ناحیه است، در حالی که حماسه هنری-ادبی بر اساس ایده‌های نویسندگانه توسعه یافته است. حماسه عامیانه اساساً به صورت شفاهی است-حتا اگر رونویسی شده باشد (مانند طومارهای نقلی)-

^۱.King James Bible

^۲.The Luther Bible

^۳.Oral epic poetry

^۴.Folk Epic

^۵.Literary epic

^۶.Artistic epic

در حالی که حماسه ادبی به صورت نوشتاری و با زبانی آراسته و برخلاف عامیانه‌ها در پیامد نبوغ شاعر خلق شده، از نظر ساختار و سبک، صیقلی، منسجم و فشرده‌تر و از نظر ادبی مهم است. نویسندۀ حماسه ادبی شناخته شده است، در حالی که نویسندۀ حماسه عامیانه یک انسان عادی و اغلب گم‌نام است.

در نهایت این که در شناخت انواع حماسه، بحث ترکیب ژانرها به طرز جدی مطرح است. ما در این متون به «ژانرهای ترکیبی» برمی‌خوریم که یکی از مصادیق مهم آن در متون حماسی فارسی، حماسۀ تاریخی است که از ترکیب دو ژانر حماسه و تاریخ ایجاد شده است (دربارۀ انواع ژانر حماسه: Hudson, ۲۰۰۶: ۱۰۵-۱۱۰).

در مورد منظومه‌های حماسی فارسی مرتبط با قهرمانان مذهبی نیز عمدتاً با ژانرهای ترکیبی مواجهیم. علت این است که دورۀ تکوین این متون نسبت به رشد حماسۀ ملی در ایران متأخر است و رشد انواع، به ترکیب آن‌ها در سنت‌های ادبی انجامیده است. در اولین رده، حماسه‌های ثانویۀ محتوی داستان قهرمانان شیعی در دو سطح رده‌بندی شده‌اند:

۳-۱- حماسۀ عامیانه شیعی

این نوع، به دو صورت، در تنوع بسیار بالا در میان نسخ دیده می‌شود: نظم غیررسمی مثل تعزیه‌ها، روضه‌های منظوم و ولایت‌نامه‌هایی با سبک شعری نزدیک به شعر هجایی و در قالب‌های بعضاً گویشی (خارج از پوشش زبان رسمی مسلط) که گاه به خسروانیات و شعر هجایی نزدیک می‌شدند و متون عامیانه‌ای که به نثر ساده محاوره و غیرادبی در انواع روضه‌نامه‌های منشور، مختارنامه‌ها، مقاتل، حمزه‌نامه‌ها و غزنامه‌های منشور نوشته شده‌اند.

۳-۲- حماسۀ ادبی شیعی

متونی که به صورت منظومه، در قالب نظم کلاسیک با شکل بحر متقارب نگاشته می‌شدند. قطعاً در ابتدا همان روایات شفاهی یا عامیانه رونویسی شده بودند که الهام‌بخش شاعرانی چون ابن‌حسام خوسفی برای خلق این حماسه‌های ادبی شدند. از این حیث، منظومه‌های حماسی ادبی شیعی خود به دو نوع تفکیک خواهد شد:

۱-۲-۳ منظومه حماسی دینی عامیانه (با پیش‌متن شفاهی)

۲-۲-۳ منظومه حماسی دینی تاریخی (با پیش‌متن تاریخی؛ نوعی حماسه تاریخی با زمینه تاریخ مذهب)

هر دو نوع فوق ترکیبی‌اند. در نوع اول، یک حماسه عامیانه در ترکیب با سنت‌های ادبی مسلط بر شعر حماسی فارسی متبلور در شکل بحر متقارب، تبدیل به شعر حماسی، با زبان آراسته و بلیغ ولی محتوی افسانه‌هایی در وصف قهرمانان دینی شده است؛ نمونه شاخص آن *خاوران‌نامه* است. در نوع دوم، شاعر یک متن تاریخی را با همین سنت‌های ادبی، به زبان حماسی منظوم کرده است که نمونه کلاسیک آن *حمله باذل* است که از روی متنی تاریخی سروده شده، حتا منبع آن ذکر شده است: *معارض النبوه و مدارج الفتوه* از معین‌الدین بن محمدفراهی، معروف به ملامسکین یا معین‌مسکین (م ۹۵۴ق). به همین جهت، اثر باذل عاری از افسانه‌های عامیانه و مضامین و بن‌مایه‌های ویژه داستان‌های عیاری است؛ مضامینی که اثری چون *خاوران‌نامه* از آن‌ها لبریز است.

این دو زیرژانر حماسه منظوم دینی فارسی، سه سطح از متون («گونه متنی») را ایجاد می‌کند:

۱- منظومه‌های حماسی دینی عامیانه (مثل *خاوران‌نامه*، *صاحب‌قران‌نامه*، *فارغ‌نامه* و *جنگ‌نامه آتشی*)

۲- منظومه‌های حماسی دینی تاریخی (مثل *علی‌نامه ربیع* و *حمله باذل*)

۳- منظومه‌های حماسی دینی تلفیقی (مثل *حمله راجی کرمانی*؛ حاوی تلفیقی از روایات شفاهی حماسی و تاریخ منظوم با شکل و لحن و زبان حماسی)

اگر متن معیار در ژانر حماسه فارسی، *شاهنامه فردوسی* و در زیرژانر حماسه دینی عامیانه، *خاوران‌نامه* خوسفی باشد، در حماسه دینی تاریخی، متن معیار، *حمله حیدری باذل* است. در تحلیل جریان حمله‌سرایی، از حیث رابطه این جریان با متن معیار فوق، متون حمله در دو «زیرگونه» ذیل طبقه‌بندی می‌شوند:

۲-۳-۳ زیرگونه‌های حمله

چون منظومه باذل ناتمام مانده بود، پس از او شاعران دیگر به تکمیل آن پرداختند و وقایع خلافت و جنگ‌های علی(ع) را بر آن افزودند. از این گونه افزوده‌ها و نظیره‌ها

مثنوی‌هایی شناخته شده است که از روی کرد تبیین نظریه انواع می‌توان «نوع فرعی» یا «گونه» ادبی حمله را به دو «زیرگونه» طبقه‌بندی کرد:

۱-۳-۳- زیرگونه متمم حمله باذل (متون ناشی از تکمله‌سرایبی بر حمله باذل)

این زیرگونه متونی را شامل می‌شود که با انگیزه تعلق به ادامه حمله باذل سروده شده‌اند. بنابراین شامل روایت مستقلی از زندگی و غزوات امیر نبوده، فاقد آنچه هستند که باذل سروده است. اولین متون این زیرگونه حمله حیدری آزاد کشمیری سروده ۱۱۳۱ق.، تنها متنی است که برای تکمیل متن باذل، به طور رسمی از جانب خاندان باذل به او پیش‌نهاد داده شده، او که پیش از آن مختارنامه‌ای موسوم به *دل‌گشنامه* سروده بود، این سفارش را پذیرفت. *غزوات* میرفندرسکی، سروده قبل از ۱۱۰۵ق. را نیز اگر چه مقدم بر باذل بوده، به معروف‌ترین متن در زیرگونه تکمله در ایران تبدیل شده است. همین اتفاق برای *جذب* حیدری عبدالعلی‌خان احسن‌بنگالی سروده ۱۱۵۱ق. که در اصل متمم حمله نام داشت، افتاد و زائری به نام شاه‌کوثر که به قصد زیارت نجف از بنگاله می‌گذشت، آن را پسندیده، ابیاتی در ستایش آن سروده، آن را بدین نام موسوم کرد. نجف و شاه‌کوثر را از حیث نوع به عنوان بخشی از مؤلف باید نگرست. در این زیرگونه علاوه بر *يعسوب‌نامه*، *جام‌گیتی‌نما*، *حربه* حیدری و *غزوات‌الصّفدری* که در بخش قبل طرح شد، باید از *صولت صفدری* محب‌علی‌خان حکمت (تألیف ۱۱۴۳ق.)، نیز یاد کرد.

۲-۳-۳- زیرگونه تقلیدهای حمله

با شهرت یافتن حمله باذل و گسترش شهرت از هند به ایران، فارغ از تکمیل متن باذل، شعری با انگیزه تقلید از وی، به خلق مشابهات حمله باذل در بحر متقارب کوشیدند. شاخص‌ترین شاعر این زیرگونه، حمله راجی کرمانی، سروده ۱۲۴۰ق. است که بر خلاف باذل، گاه به سنت شفاهی نیز نزدیک شده‌است و در دوره قاجار بسیار محبوبیت پیدا کرد. حمله تقلیدی شهیر دیگر دوره قجر، *افتخارنامه* حیدری صهباست (سروده ۱۳۰۴ق.). فارغ از این دو متن، می‌توان موارد ذیل را افزود: *اعلام ماتم* یا *حمله حسینی* از تتوی (تألیف ۱۱۳۶)، *يعسوب‌نامه* فقیر قهدریجانی (۱۲۳۰ق.)، *خداوندنامه* صبای‌کاشانی (قبل ۱۲۳۸ق.)، *شهنشاه‌نامه* میرزاسیدجعفرصافی‌اصفهانی (۱۲۱۹ق.)، *شعشعه ذوالفقار* محمدشفیع قزوینی، *هفت‌خان حیدری* (محاربات حیدرکرار) حیدری‌عیانی، *غزوانه* یا *غزوات* قطره‌چهارم‌محالی

(۱۲۴۰ق.)، خرم بهشت رضاقلی هدایت (۱۲۷۷ق.) و خلافت‌نامه خاموش‌یزدی (قبل ۱۳۷۹ق.).

۳-۳-۳ زیرگونه ترجمه‌های حمله

با توجه به این که حمله حیدری، یک «حماسه زبان» در منطقه شبه‌قاره به شمار می‌رود، یک گونه متنی ذیل آن را باید ترجمه‌های این متن به زبان اردو قلمداد کرد. برخی ترجمه‌های شاخص اردوی این متن شامل حرب حیدری حسن‌بلگرامی (پس از ۱۲۵۲ق.)، حمله سیدذوالفقار علی‌صفا (قبل ۱۲۶۰ق.)، هیبت حیدری اخترشاه آوده (۱۲۶۵ق.)، حمله حیدری سیدابرا حسین (قبل ۱۳۰۰ق.)، ترجمه منظوم حمله از حسن‌علی‌خان‌سندی (قبل ۱۳۲۴ق.)، غزوه حیدری حیدرمیرزا و غزوات حیدری سیدمحسن‌علی (هر دو چاپ لکهنو)، محاربه صفدری حکمت و غلبه حیدری تجلی‌علی‌شاه.

نتیجه‌گیری

ادبیاتی که از حیث ایدئولوژیک با فرهنگ شیعی مرتبط است، در ارتباط با ساختارهای مرسوم ادبیات حماسی، در وحدت با قالب کلاسیک متبلور در بحر متقارب، و با محتوای تبلور حماسی قداست قهرمانانی چون امام‌علی و امام‌حسین، علیه‌السلام، و دیگر رادمردان اهل‌بیت و شخصیت‌های تاریخی نزدیک به ایشان، چون مختار ثقفی، محمدبن‌حنیفه، ابومسلم‌خراسانی و مسلم‌بن‌عقیل و اشکالی مثل رجز، میدان‌داری، رزم و میدان‌داری به انضمام کیفیت‌هایی که از ادبیات عیاری وارد این متون شده‌اند، نوعی شعر حماسی را با زمینه مذهبی ایجاد کرده است که بدان «حماسه منظوم دینی (شیعی)» توان گفت. در این جستار، ضمن بررسی پیکره نسخ صدگانه متن حمله باذل، تنوع تکمله‌های و کمیت هر تکمله در نسخ روشن شد و ضمن شناسایی تئمه‌های جدیدی چون *یغسوب‌نامه*، این نوع حماسه ثانویه، به دو زیرنوع عامیانه و ادبی تقسیم شد.

حمله‌سرایی از انواع حماسه ادبی-هنری و با کارکرد حماسه زبان، در جغرافیای ایران تا شبه‌قاره است، در رده بعد، در شمار انواع منظومه حماسی تاریخی و دارای دو گونه تاریخی محض یا تلفیقی با روایات عامیانه است. هم‌چنین نسبت به متن معیار گونه حمله‌سرایی (حمله باذل) حاوی سه زیرگونه تکمله باذل، نظیره‌سرایی بر باذل و ترجمه حمله است.

بدین ترتیب، پیکره متنی تحقیق، در ۵ رده، از حیث سطوح نظریه انواع، بر مبنای مطالعه درون‌متنی، وجه تخیلی داستان، خاست‌گاه و نسبت منظومه با حماسه‌های شفاهی، تقسیم‌بندی شد.

تشکر:

این مقاله تحت حمایت مالی صندوق حمایت از پژوهش‌گران و فناوران کشور (INSF)، با شماره طرح ۹۵۸۳۶۵۰۶ انجام گرفته است.

فهرست منابع

- استوری، چ. ا. (۱۳۶۲). *ادبیات فارسی*، تحریر روسی برگل، ترجمه یحیی آراین‌پور و دیگران، تهران.
- باذل مشهدی، میرزامحمدرفیع. *حمله حیدری*، ۵۵ نسخه خطی (مشخصات نسخ در جداول مذکور است).
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۵). «حمله‌نامه؛ گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه»، *شاهنامه پس از شاهنامه*، مشهد: به‌نشر، صص ۲۰۳ – ۲۲۹.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۱). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- طاهری‌برزگی، سید...مرتضی (۱۳۹۱). "نگاهی کوتاه به منظومه‌های حماسی – مذهبی در شعر فارسی و آغاز آن‌ها"، *پژوهش‌نامه ادب حماسی*، سال هشتم شماره ۱۴، صص ۱۱۹-۱۳۰.
- عباسی نوشاهی، خضر (۱۳۶۵). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، کتاب‌خانه دانش‌گاه پنجاب، اسلام‌آباد.
- عبدالهی‌کچوسنگی، علیرضا (۱۳۹۰). «منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری مستقل؟»، *آینه میراث*، شماره ۴۹، ۱۲۳-۱۴۴.
- کاشفی‌خوانساری، سیدعلی (۱۳۹۹). *شاهنامه شاه خورشیدچهر: سنت حمله‌سرایی در ادب پارسی*، تهران: گویا.
- کاشفی‌خوانساری، سیدعلی (۱۳۸۱). *حیدرنامه* (گزیده حماسه‌های علوی از عهدصفویه تا عصر حاضر)، تهران: موعود..
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۶). «حماسه‌های دینی»، *نامه آستان قدس*، مشهد، دوره ۶، شم ۴.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۶). *فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی*، مشهد.
- منزوی، احمد (۱۳۶۱). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش*، اسلام‌آباد.
- منزوی، احمد (۱۳۶۵). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، جلد ۵، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- Conte, Gian Biaggio (1996). *The Rhetoric of Imitation: Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets; Volume 44 of Cornell studies in classical philology*, reprint: Cornell University Press.

- Hose, Martin , David Schenker (2020). *A Companion to Greek Literature: Blackwell Companions to the Ancient World*, John Wiley & Sons,.
- Hudson, William Henry (2006). *An Introduction to the Study of Literature*, reprint, Atlantic Publishers & Dist.
- Jones, Frederick (2007). *Juvenal and the Satiric Genre; Classical Literature and Society*, A&C Black.
- Martin, R.P. (2005). "Epic as Genre." In J.M. Foley, ed., *A Companion to Ancient Epic*, Pp. 9-19.
- Tymieniecka, Anna-Teresa (2013). *The Existential Coordinates of the Human Condition: Poetic — Epic — Tragic: The Literary Genre: Volume 18 of Analecta Husser liana*, Springer Science & Business Media.

Persian Bibliography:

- Storey, C. A. (1991). *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, Persian Trans. Y. Arianpour from revised and Russian Trans. Y. E. Bergel, Tehran.
- Bazel Mashhadhi, M. M. R. *Hamle-ie Heidari*, 55th manuscripts (the specifications of the manuscripts are mentioned in the tables of the article).
- Zulfiqari, H. (2015). " *Hamle-nāma*; a variety of religious epics after the *Shāh-nāma*", *Shāh-nāma* after the *Shāh-nāma*, Mashhad: Behnasher, 203-229.
- Safa, Z. (1361). *Epic writing in Iran*, Tehran: Amir-kabir.
- Taheri-Borzogi, S. M. (2013) "A glance at the epic-religious verses in Persian poetry and their first appearance", *Journal of Epic Literature*, Year 8 No. 14. 119-130.
- Abbasi Noshahi, K. (1986). *The Index of Persian manuscripts*, Punjab University Library, Islamabad.
- Abdulhai Kachusangi, A. (2011). "The *Ghazavāt* poem, a continuation of *Hamle-ie Heidari* or an independent work?" *Aine-ie Mirās*, No. 49 123-144.

- Kashefi-Khansari, S.A. (2019). *The Shāh-nāma of the Sun-faced King: the tradition of Hamle composition in Persian literature*, Tehran: Gooya.
- Kashefi-Khansari, S.A. (2002). *Heydar-nāma (a collection of epics about Ali from the Safavid era to the present era)*, Tehran: Mowoud.
- Golchin Maani, A. (1967). "Religious Epics", *Journal of the Library of Astan Quds Razavi*, Mashhad, 6th ed, No. 4.
- Golchin Maani, A. (1967). *Index of Manuscripts of Astan Quds Razavi Library*, Mashhad.
- Monzavi, A. (1982). *Index of Manuscripts of Ganj-bakhsh Library*, Islamabad.
- Monzavi, A. (1986). *Joint Index of Persian manuscript of Pakistan Libraries*, Vol. 5 Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.

English Bibliography:

- Conte, Gian Biaggio (1996). *The Rhetoric of Imitation: Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets; Volume 44 of Cornell studies in classical philology*, reprint: Cornell University Press.
- Hose, Martin , David Schenker (2020). *A Companion to Greek Literature: Blackwell Companions to the Ancient World*, John Wiley & Sons,.
- Hudson, William Henry (2006). *An Introduction to the Study of Literature*, reprint, Atlantic Publishers & Dist.
- Jones, Frederick (2007). *Juvenal and the Satiric Genre; Classical Literature and Society*, A&C Black.
- Martin, R.P. (2005). "Epic as Genre." In J.M. Foley, ed., *A Companion to Ancient Epic*, Pp. 9–19.
- Tymieniecka, Anna-Teresa (2013). *The Existential Coordinates of the Human Condition: Poetic — Epic — Tragic: The Literary Genre: Volume 18 of Analecta Husser liana*, Springer Science & Business Media.